

KAZIMIERZ ŁATAK CRL¹

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

ORCID 0000-0003-2471-6372

FUNDACJA PREPOZYTURY KANONICKIEJ W ŻDŹARACH. PRZYCZYNEK DO DZIEJÓW MONASTYCZMU NA MAZOWSZU

**Foundation of the canonical prepositure at Żdźary. A contribution
to the history of monasticism in Mazovia**

Abstract

This article contains preliminary findings concerning the foundation of the prepositure of Canons Regular of the Lateran at Żdźary near Nowe Miasto nad Pilicą. The prepositure has not yet had a study of its history and is practically absent from the historical scientific debate. However, it played a significant cultural role in the region and knowledge about it will undoubtedly be useful to researchers dealing with the past of Mazovia, but above all to those dealing with the history and culture of the area in which the centre operated for over two hundred years.

Keywords: geography and religious culture of Mazovia, Orders in Mazovia, Canons Regular of the Lateran

Abstrakt

Artykuł zawiera wstępne ustalenia dotyczące fundacji prepozytury kanoników regularnych laterańskich w Żdźarach koło Nowego Miasta nad Pilicą. Prepozytura nie doczekała się dotąd opracowania swoich dziejów i praktycznie jest nieobecna w historycznej debacie naukowej. W regionie odegrała jednak znaczącą rolę kulturową i wiedza o niej będzie bez wątpienia przydatna badaczom zajmującym się przeszłością Mazowsza, ale przede wszystkim badaczom podejmującym zagadnienia dziejów i kultury przestrzeni, w której ośrodek działał przez ponad dwieście lat.

Słowa kluczowe: geografia i kultura religijna Mazowsza, zakony na Mazowszu, kanonicy regularni laterańscy

¹ Prof. dr hab. Kazimierz Łatak CRL, kierownik Katedry Nauk Pomocniczych Historii w Instytucie Historii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego. E-mail: k.latak@uksw.edu.pl.

Uwagi wprowadzające

Kanonicy regularni osiedlili się na Mazowszu w drugiej ćwierci XII wieku z inicjatywy Aleksandra z Malonne, biskupa płockiego w latach 1129-1156. Ich pierwszym mazowieckim ośrodkiem było opactwo w Czerwińsku nad Wisłą, skasowane w 1819 roku². O ile opactwo czerwińskie jest znane i obecne w polskiej debacie historycznej, to prepozytura kanonicka w Żdżarach koło Nowego Miasta nad Pilicą pozostaje wciąż w cieniu zainteresowań historyków. Jeśli nadmieniano o jej istnieniu, to wyłącznie w kontekście realizacji innych projektów badawczych, czego przykładem są publikacje autorstwa Józefa Łukaszewicza³, Józefa Nowackiego⁴, Mariana Stefanowskiego⁵, Edwarda Gruchalskiego⁶ czy Kazimierza Łataka⁷. Tymczasem w regionie rawsko-nowomiejskim prepozytura spełniała ważne społecznie funkcje przez ponad 200 lat, odegrała znaczącą rolę kulturotwórczą i cywilizacyjną. Jej konwent oddziaływał na kulturę religijną, ale też poprzez naukę i nauczanie wspierał procesy rozwojowe środowiska. Klasztor żdżarecki był filią prepozytury mstowskiej kanoników regularnych laterańskich. Ufundowany na przełomie XVI i XVII wieku przez braci Mikołaja i Macieja Leńków, dziedziców Żdżar i Rokitnicy, przetrwał do 1813 roku⁸. Dzisiaj jedynym świadkiem jego obecności i aktywności jest osiemnastowieczna figura św. Jana Nepomucena na wzgórzu w centrum miejscowości, na którym do 1850 roku stał zespół budowli sakralnych – kościół i dom zakonny. Klasztor żdżarecki nie wytrzymuje naturalnie porównania z takimi ośrodkami kanoników regularnych laterańskich na Mazowszu, jak prepozytury w Błoniu, Nasielsku, Krasnem czy Warszawie. W hierarchii zakonnej należał do grupy ośrodków peryferyjnych i o skromnym potencjale ekonomicznym [chude beneficjum], niemniej w regionie odgrywał znaczącą rolę, był symbolem w religijnym i społecznym pejzażu okolicy, kuźnią kultury, sanktuarium ściągającym w dni odpustów dużą liczbę ludzi. Zestawienie zebranych dotąd informacji na temat aktywności zewnętrznej konwentu stanowi wystarczająco przekonujący argument, by wydobyć prepozyturę z mapy zapomnianych i przywrócić pamięci, wprowadzić jej przeszłość do katalogu tematów podejmowanych w debatach i studiach nad przeszłością Mazowsza.

² Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej. Zeszyt: Do końca wieku XII*, Kraków 1937, s. 63-64; A. Bachulski, *Założenie klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku*, w: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu prof. M. Handelsmana*, Warszawa 1929, s. 51-76; M. Stawski, *Opactwo kanoników regularnych w Czerwińsku*, Warszawa 2007; R. Kotecki, *Aleksander z Malonne – persona mixta. Wojowniczy biskup na krańcach chrześcijańskiego świata i jego kronikarski portret*, „*Studia Źródłoznawcze*”, 55/2017, s. 51-78; W. Graczyk, *Kontakty klasztoru Kanoników Regularnych Laterańskich z opactwem w Czerwińsku nad Wisłą*, w: *Klasztor Bożego Ciała Kanoników Regularnych Laterańskich w Krakowie w okresie przedtrydenckim. Ludzie – Wydarzenia – Budowle – Kultura*, red. K. Łatak, Łomianki 2012, s. 401-406; J. Dobosz, *Piastowie wobec premonstratów i innych form kanonikatu regularnego w XII wieku*, „*Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis*”, 40/2007, s. 6-18.

³ J. Łukaszewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkół parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. 3, Poznań 1863, s. 237. Autor nie uniknął jednak klasycznego błędu, kojarząc kanoników regularnych z augustyanami.

⁴ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, Poznań 1964, s. 529-530.

⁵ M. Stefanowski, *Na marginesie Katalogu Archidiecezji Warszawskiej z roku 1935*, „*Studia Theologica Varsaviensis*”, 30/1992, s. 155-224.

⁶ E. Gruchalski, *Żdżary. Historia i wspomnienia*, Zduńska Wola 1998.

⁷ K. Łatak, *Placówki filialne prepozytury mstowskiej*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 212-218.

⁸ *Elenchus Universi Cleri Archidiaconatus Varsaviensis* 1813.

Podstawę źródłową opisu stanowiły w większości materiały źródłowe rękopiśmienne, przechowywane między innymi w zasobach Archiwum Archidiecezji Poznańskiej, Archiwum Diecezji Łowickiej, Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Klasztoru Bożego Ciała Kanoników Regularnych Laterańskich w Krakowie, Archiwum Parafii w Żdżarach oraz Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie. W zasobie Archiwum Archidiecezji Poznańskiej najwięcej informacji dostarczyły akta wizytacji archidiaconatu warszawskiego z XVII wieku oraz akta biskupów i oficjałów poznańskich⁹; w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych – korespondencja kasztelana Macieja Leńka z hetmanem Krzysztofem Mikołajem Radziwiłłem; w zbiorach Archiwum Klasztoru Bożego Ciała Kanoników Regularnych w Krakowie – akta kapituł generalnych i konwentualnych prepozytury mstowskiej¹⁰; w zasobie Archiwum Diecezji Łowickiej – staropolskie księgi metrykalne parafii żdżareckiej¹¹; w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie – kopia dokumentów prepozytury mstowskiej¹²; w zasobie archiwum parafii żdżareckiej – Kronika Parafii Żdżary zredagowana przez jej proboszcza Wojciecha Bryndzę w oparciu o istniejące jeszcze wówczas księgi metrykalne parafii w XVII wieku¹³. Z literatury drukowanej, oprócz przywołanych już wyżej, zostały wykorzystane prace ks. Jana Korytkowskiego¹⁴, Wiesława Majewskiego¹⁵, Mariana Stefanowskiego¹⁶, Tomasza Żabki¹⁷, Izabeli Chat¹⁸, Krzysztofa Żojdza¹⁹, Zbigniewa Anusika²⁰, a nadto herbarze polskie Bartosza Paprockiego²¹ i Adama Bonieckiego²².

⁹ Archiwum Archidiecezji Poznańskiej w Poznaniu (dalej: AAP), *Visitatio Archidiaconatus Varsaviensis et Ecclesiae Collegiatae Posnaniensis 1598-1603. Visitatio in Villa Żdżar Magnifici Dni Catellani Derpatensis*, sygn. AV 1, k. 116v-117v.

¹⁰ Archiwum Klasztoru Bożego Ciała Kanoników Regularnych Laterańskich w Krakowie (dalej: ABC), *Acta Capituli Conventus Mstoviensis Canonorum Regularium Lateranensium ab Anno 1705*, rkps b. sygn. Rękopis do 2021 r. przechowywany był w zasobie Archiwum Klasztoru Ojców Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie pod sygn. AJG 2751. W ramach wymiany międzyklasztornej dokonanej w 2021 r. trafił on do Archiwum Klasztoru Bożego Ciała Kanoników Regularnych Laterańskich w Krakowie. Na temat rękopisu pisał: J. Zbudniewek, *Archiwalia do dziejów klasztoru mstowskiego przechowywane w Archiwum Klasztoru Paulinów na Jasnej Górze*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 371-382.

¹¹ Archiwum Diecezji Łowickiej w Łowiczu (dalej: ADŁw), *Liber Metricarum Parochiae Żdżarensis 1742-1796*, sygn. 9.

¹² Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: BUW), *Privilegia et Munimenta Conventus Mstoviensis. Kopiarz dokumentów klasztoru kanoników regularnych w Mstowie z lat 1220-1827*, sygn. 27.

¹³ Archiwum Parafii w Żdżarach (dalej: APŻ), *Kronika parafii Żdżary przez ks. Wojciecha Bryndzę, proboszcza miejscowego, napisana ze wstępem historycznym. R.P 1924-1949*, rkps b. sygn. [Fragmenty skserowane w posiadaniu autora tekstu].

¹⁴ J. Korytkowski, *Pralaci i kanonicy Katedry Metropolitalnej Gnieźnieńskiej*, t. 2, Gniezno 1883, s. 428-429.

¹⁵ W. Majewski, *Leniek Maciej z Rokitnicy h. Rawicz (ok. 1545-1609)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 18, Wrocław-Warszawa-Kraków 1972, s. 52-53.

¹⁶ M. Stefanowski, *Na marginesie Katalogu Archidiecezji Warszawskiej z roku 1935*, s. 155-224.

¹⁷ T. Żabka, *Rozwój sieci parafialnej na obszarze obecnej diecezji łowickiej do II połowy XVI wieku*, „Roczniki Łowickie”, 1/2003, s. 41-104.

¹⁸ I. Chat, *Kopiarz klasztoru mstowskiego przechowywany w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 383-392.

¹⁹ K. Żojdź, *Stronnictwo Zygmunta III Wazy w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1603-1621*, Warszawa 2018 [mps rozprawy doktorskiej].

²⁰ Z. Anusik, *Sienińscy herbu Dębno (lubelska gałąź roku) w XVI i XVII wieku*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 20/2021, s. 97-151.

²¹ B. Paprocki, *Gniazdo cnoty*, Kraków 1578, s. 56.

²² A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. XVII, Warszawa 1911, s. 91-92.

1. Fundatorzy prepozytury

Prepozytura kanoników regularnych laterańskich w Żdżarach należała do późnych, bo potrydenckich fundacji klasztornych. Została osadzona na zrębie parafii istniejącej tu od co najmniej pierwszej połowy XIV wieku, aczkolwiek źródłowo uchwytnej dopiero od 1478 roku²³. Na przełomie XVI i XVII wieku dotychczasową parafię działającą w strukturach diecezji poznańskiej, archidiaconacie warszawskim oraz dekanacie mszczonowskim, jak anonsuje dokument biskupa Wawrzyńca Goślickiego wystawiony 25 sierpnia 1603 roku, przekształcono w prepozyturę klasztorną kanoników regularnych w przekonaniu, że będzie to dzieło na chwałę Boga wszechmogącego i wszystkich Świętych, a także dla zbawienia wiernych oraz wyróżnienia i uświetnienia miejsca tego²⁴. Fundacja łączyła zatem w sobie cele nadprzyrodzone i doczesne, dewocyjne i prestiżowe. Na początku XVII wieku Żdżary nie należały do dużych ośrodków życia społecznego, chociaż cieszyły się starodawnym rodowodem, sięgającym bez wątpienia XII/XIII wieku. Niewielką była także parafia, jakkolwiek jej okręg stanowiło 10 miejscowości²⁵. We wszystkich wsiach i zaściankach okręgu mieszkało wówczas nie więcej niż 600 osób²⁶. Kościół parafialny dedykowany świętym Annie i Mikołajowi był drewniany. Prawo patronatu należało do rodziny Leńków, herbu Rawicz, piszących się z Rokitnicy i Żdżar²⁷. Z rodu Leńków wywodzili się bracia Mikołaj i Maciej, synowie Macieja, stolnika sochaczewskiego, i Anny z Wąsowiczów ze Smogorzewa, herbu Łabędź, fundatorzy prepozytury²⁸.

Mikołaj, późniejszy prepozyt klasztoru mstowskiego kanoników regularnych, urodził się ok. 1540 roku i był najstarszym w wielodzietnej rodzinie. O jego młodości i szkołach brakuje informacji, ale późniejsza kariera sygnalizuje, że posiadał staranne wykształcenie²⁹. Dość wcześnie związał się ze Stanisławem Karnkowskim, najpierw wieloletnim sekretarzem króla Zygmunta Augusta, a później biskupem włocławskim (1567-1581) i w końcu prymasem (1581-1603). Zajmował się głównie administracją dóbr biskupich między innymi

²³ Pierwszym uchwytym źródłowo proboszczem zdżareckim, jak dowodzą badania ks. prof. J. Nowackiego, był Andrzej z Prądnika, zmarły w 1478 r. Później akta biskupów poznańskich na urządzie proboszcza w Żdżarach wzmiankują: Wojciecha z Wyszejwoli (1478-1511), Sebastiana Koturmańskiego (1530), Leonarda Jarzynę, który w 1564 r. porzucił stan duchowny i zawarł małżeństwo, oraz Macieja Zabłockiego z Zabłocia (1564-1600). Zob. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, s. 529-530; T. Żabka, *Rozwój sieci parafialnej na obszarze obecnej diecezji łowickiej do II połowy XVI wieku*, s. 70.

²⁴ BUW, *Privilegia et Munimenta Conventus Mstoviensis*, s. 77-78.

²⁵ Protokół wizytacji z 1603 r. wymienił w okręgu parafialnym: Żdżary, Rokitnicę, Zabłocie, Rudki, Strzałki, Wał, Jankowice, Samborz, Promnik, Marcinkowice. Zob. AAP, *Visitatio Archidiaconatus Varsaviensis et Ecclesiae Collegiatae Posnaniensis 1598-1603*, sygn. AV 1, k. 117.

²⁶ Jeszcze w 1764 r. do spowiedzi wielkanocnej w parafii było zobowiązanych tylko 380 osób, natomiast w 1827 r. Żdżary miały jedynie 125 mieszkańców; Rokitnica – 102 mieszkańców, Jankowice – 89 mieszkańców, Sańbórz – 48 mieszkańców; Promnik – 30 mieszkańców; Rudki – 78 mieszkańców; Wał – 117 mieszkańców; Strzałki – 220 mieszkańców.

²⁷ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, s. 529-530; M. Stefanowski, *Na marginesie Katalogu Archidiecezji Warszawskiej*, s. 155-224.

²⁸ B. Paprocki, *Gniazdo cnoty*, s. 56; A. Boniecki, *Herbarz Polski*, s. 91-92. Bartosz Paprocki podał, co powtarzali późniejsi historycy, że Maciej i Anna z Wąsowiczów Leńkowie mieli 7 synów i 7 córek. Podał także, że poza Mikołajem „drudzy bracia na chlebie rycerskim bawili”.

²⁹ Nauki początkowe pobierał najpewniej w Rawie lub w Łowiczu. Znał dobrze środowisko krakowskie, co zdaje się sygnalizować, że tu studiował chociaż w metryce Wydziału Artium nie można go zidentyfikować. Nie da się wykluczyć, że należy go kojarzyć z którymś ze studentów o imieniu Mikołaj przypisanych do Rawy lub Łowicza.

w Wolborzu i w Piotrkowie³⁰. W aktach rozpoczętego 4 października 1589 roku synodu piotrkowskiego odnotowano go z tytułem prałata domowego prymasa oraz kanonika katedry gnieźnieńskiej³¹. Kanonikiem gnieźnieńskim *fundi Woźniki* został nie wcześniej niż w 1587 roku³². Z kanonii zrezygnował jednak przed 1 stycznia 1590 roku. Tego dnia bowiem od prymasa otrzymał ją już inny duchowny – Florian Kraszkowski³³. Przy okazji nominacji ks. Kraszkowskiego hierarcha nadmienił, że kanonia zawakowała, gdyż dotychczasowy jej posiadacz, ks. Mikołaj Leniek, wstąpił do klasztoru w Mstowie i objął tam urząd prepozyta³⁴. Prepozytem mstowskim zatem Mikołaj został po 6 października a przed 31 grudnia 1589 roku. Nie ulega wątpliwości, że na urząd został wskazany kapitule prepozytury mstowskiej przez prymasa Karnkowskiego, gdy ta zwróciła się do niego z prośbą o pozwolenie na wybór następcy po śmierci prepozyta Baltazara Małuskiego. Kapituła podporządkowała się woli prymasa, wybór nastąpił zapewne w grudniu 1589 roku. Ks. Leniek jeszcze w tym samym miesiącu objął urząd, a jednocześnie, zgodnie z oczekiwaniem konwentu, przywdział habit kanoników regularnych i rozpoczął nowicjat. Po upływie sześciu miesięcy, jak wymagały tego konstytucje klasztorne, złożył śluby, które z urzędu przyjął przeor konwentu. W dziejach prepozytury mstowskiej nie był to przypadek odosobniony. W ten sam sposób prepozytami zostali również Andrzej Strzembosz, syn starosty radomskiego, Anzelm Raciborski, kanonik katedralny poznański i dziekan włocławski, Ludwik Przeczkowski, sekretarz królewski, oraz Mikołaj Maciej Wyżycki³⁵. Zestawienie zebranych dotąd informacji źródłowych dowodzi, że na urzędzie prepozyta mstowskiego ks. Mikołaj Leniek był bardzo aktywny. Dokończył prace restauracyjne w obrębie zespołu klasztornego, zniszczonego dotkliwie przez pożar w maju 1566 roku, do kościoła wprowadził bractwo św. Anny i ufundował ołtarz bracki w sierpniu 1592 roku, rozpoczął odbudowę dwóch kościołów powiązanych z prepozyturą tj. kościoła szpitalnego św. Stanisława w Mstowie, zniszczonego przez wylew Warty, oraz kościoła parafialnego w pobliskim Olsztynie³⁶, zaś w obronie uposażenia, praw i przywilejów prepozytury odwoływał się zarówno do sądów świeckich, jak i kościelnych³⁷. W klasztorze

³⁰ Bartosz Paprocki wymienił z synów Macieja i Anny Leńków „naprzód Mikołaja, który trzymał Wolbórz, Piotrków od Stanisława Karnkowskiego, kiedy był biskupem włocławskim”. Zob. B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, s. 540. Zob. też: J.A. Kamiński, *Materiały do monografii i historii rodzin Kamińskich i Kamińskich*, t. 1, Lwów 1854, s. 70; T. Świącicki, *Historyczne pamiątki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski*, t. 2, Warszawa 1859, s. 343-345.

³¹ *Acta et Constitutiones Synodi Provinciali Gnesnensis Anno M.D.LXXXIX*, Pragae 1590, s. 8; J. Korytkowski, *Pralaci i kanonicy*, s. 428-429; M. Morawski, *Synod Piotrkowski w roku 1589*, Włocławek 1937, s. 18; K. Łatak, *Sanktuarium Matki Bożej Mstowskiej*, Mstów 2000, s. 28; tenże, *Katalog rządców prepozytury mstowskiej*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 469-470.

³² J. Korytkowski, *Pralaci i kanonicy*, s. 428-429.

³³ Tamże.

³⁴ „Noveritis, quia nos de Canonicatu et prebenda in Ecclesia nostra Metropolitana fundi Woźniki per ingressum Religionis Rndi dni Nicolai Leniek, Praepositi Mstoviensis, dicti Cacononicatus et praebendae ultimi et immediati possessoris”. Cytat za: J. Korytkowski, *Pralaci i kanonicy*, s. 429.

³⁵ K. Łatak, *Katalog rządców prepozytury mstowskiej*, s. 474.

³⁶ Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (dalej: AKMKr), *Visitationes*, sygn. AVCap 15, k. 129v-131v. Zob. też: K. Łatak, *Placówki filialne prepozytury mstowskiej*, s. 193-223; J. Rażny, *Nieistniejący kościół św. Stanisława w Mstowie w świetle staropolskich wizytacji biskupich*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 289-300; K. Nabiałek, *Początki parafii i najstarszy kościół w mieście Olsztynie (Olsztynek)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 119/2022, s. 313-345.

³⁷ AKMKr, *Acta Episcopalia*, t. 32, k. 22, 78; AJG, rkps sygn. 1346, s. 70, 77; H. Rybus, *Regesty wybranych zapisek działalności arcybiskupów gnieźnieńskich*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 3/1961, s. 207, 219.

promował naukę i studia uniwersyteckie³⁸. W marcu 1593 roku uczestniczył w synodzie, który prymas Karnkowski zwołał do Łowicza. W listopadzie 1598 roku podejmował w Mstowie archidiacona tarnowskiego oraz biskupa nominata kijowskiego Krzysztofa Kazimierskiego, wizytującego z polecenia kard. Jerzego Radziwiłła parafię w Olsztynie oraz krakowską część parafii mstowskiej³⁹. W materiale źródłowym odnoszącym się do prepozytury mstowskiej wystąpił po raz ostatni 22 czerwca 1599 roku⁴⁰. Zmarł nieoczekiwanie jeszcze w tym samym miesiącu albo na początku lipca 1599 roku. W każdym razie dekretem wystawionym 9 sierpnia 1599 roku prymas Karnkowski unieważnił dokonany już przez kapitułę zakonną wybór następcy, by beneficjum mógł objąć kandydat z zewnątrz – ks. Andrzej Strzembosz⁴¹.

Maciej Leniek, brat prepozyta Mikołaja, urodził się w 1545 roku. W młodości oddał się karierze wojskowej⁴². Materiały źródłowe odnotowały go jako rotmistrza królewskiego i aktywnego uczestnika działań wojskowych w Inflantach, stronnika królów Stefana Batorego oraz Zygmunta III Wazy, członka faksji sapieżyńskiej regalistów w Wielkim Księstwie Litewskim⁴³. Brał udział w obleganiu Gdańska w 1577 roku oraz wszystkich kampaniach moskiewskich króla Stefana Batorego; miał nadto znaczny udział w jesiennej kampanii inflanckiej i zwycięstwie pod Karksi w 1600 roku. Był komendantem zamku w Oberpahlem (1582), starostą nowogrodzkim (1583), starostą ukskulskim i kircholmskim (1589), kasztelanem dorpackim (1598), dowódcą wojsk litewskich w Inflantach (1600), starostą ryskim (1601)⁴⁴. Jako starosta nowogrodzki był wykonawcą testamentu biskupa wendeńskiego Andrzeja Patrycego Nideckiego, zmarłego 27 listopada 1587 roku na zamku w Wolmarze (Łotwa). W Inflantach posiadał spory majątek z nadania króla Zygmunta Wazy, który przy okazji kolejnych nominacji, nadań czy potwierdzeń tychże podkreślał zasługi Macieja dla sprawy polskiej w Inflantach i na pograniczu polsko-moskiewskim⁴⁵. Jego dobra ziemskie w samym tylko starostwie nowogrodzkim szacowano na 100 tysięcy florenów. Przynajmniej od 1582 roku Maciej był żonaty z Teodorą Sapieżanką, córką Iwana Sapiehy, starosty drohickego i podstarościego orszańskiego, oraz Bohdany kniaziny Druckiej Sokolińskiej⁴⁶. Teodora była rodzoną siostrą Lwa Sapiehy (1557-1633), kanclerza wielkiego litewskiego i najbardziej aktywnego parlamentarzysty czasów Stefana Batorego i Zygmunta III Wazy, a także siostrą Zofii Sapieżanki, żony Marcina Kurcza, wojewody dorpackiego. Dzięki tym koligacjom Maciej obracał się w najwyższych kręgach społecznych i politycznych Rzeczypospolitej.

³⁸ M. Zawisła, *Kanonicy regularni laterańscy klasztoru mstowskiego w księgach egzaminów do święceń w diecezji krakowskiej z lat 1573-1614*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 325-336; M. Łobaza, *Książka i księżnica w klasztorze Kanoników Regularnych Laterańskich w Mstowie w czasach staropolskich*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 311-323.

³⁹ J. Rażny, *Nieistniejący kościół św. Stanisława w Mstowie*, s. 290.

⁴⁰ BUW, *Privilegia et Munimenta Conventus Mstoviensis*, s. 70; AJG, rkps sygn. 1346, s. 17, 21.

⁴¹ H. Rybus, *Regesty wybranych zapisek działalności arcybiskupów gnieźnieńskich*, s. 211; K. Łatak, *Katalog rządców prepozytury mstowskiej*, s. 469-470.

⁴² B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, s. 540.

⁴³ K. Żojdź, *Stronnictwo Zygmunta III Wazy w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1603-1621*, Warszawa 2018

⁴⁴ A. Boniecki, *Herbarz Polski*, s. 91-92.

⁴⁵ *Summariusz Metryki Koronnej. Księga wpisów podkanclerzego Wojciecha Baranowskiego z lat 1587-1588*, t. III, wyd. W. Krawczuk, Kraków 2004, s. 69-70, 75; *Summariusz Metryki Koronnej. Księga wpisów podkanclerzego Wojciecha Baranowskiego z okresu marzec 1588-grudzień 1590*, t. 4, red. W. Krawczuk, Warszawa 2010, s. 189.

⁴⁶ W 1597 r. Maciej zapisał żonie dożywocie na Żdżarach, Rokitnicy i Jankowicach. Zob. Z. Anusik, *Sieniński herbu Dębno (lubelska galąź roku) w XVI i XVII wieku*, s. 123.

Jedynym dzieckiem Macieja i Teodory była córka Anna, która przed 1605 rokiem została wydana za Zbigniewa Sienieńskiego, kasztelana lubelskiego, a w każdym razie w tym roku Maciej przekazał już swoje dobra w Inflantach córce i zięciowi⁴⁷. Utrzymywał niemal stałe kontakty z wieloma politykami swoich czasów, m.in. kanclerzem Janem Zamoyskim († 1605) oraz hetmanem wielkim litewskim Krzysztofem Mikołajem Radziwiłłem († 1603). Na początku grudnia 1600 roku Maciej uzyskał zgodę króla oraz hetmana Radziwiłła na opuszczenie armii. Wycofał się chwilowo z Inflant i powrócił na Mazowsze, by uporządkować tu sprawy majątkowe i sfinalizować rozpoczętą przez zmarłego brata Mikołaja fundację klasztoru kanonickiego w rodowych Żdżarach⁴⁸. Po uporządkowaniu spraw majątkowych i fundacyjnych powrócił jeszcze na krótko do Inflant. W 1602 roku odnotowano jego obecność w Rydze. Latem 1603 roku znów jest na Mazowszu, gdzie dopełnia czynności związane z fundacją. Nasilająca się od 1605 roku choroba zmusiła go jednak do ostatecznego powrotu w rodzinne strony. Od 1606 roku przebywał już na Mazowszu. W czerwcu tego roku towarzyszył królowi Zygmuntovi Wazie w jego podróży z Warszawy do Krakowa. W 1607 roku został przez Sejm wyznaczony lustratorem dla Mazowsza i Podlasia. W styczniu 1608 roku w Krakowie spisał testament, w którym nie zapomniał o ufundowanym klasztorze. Zachowana w kościele w Żdżarach marmurowa tablica nagrobna informuje, że zmarł 19 kwietnia 1609 roku w obozie pod Smoleńskiem⁴⁹. Jego ciało zostało pochowane w rodzinnych Żdżarach, w krypcie pośrodku kościoła, który kilka lat wcześniej wznosił z własnych funduszy⁵⁰.

2. Proces fundacji

Projekt osadzenia kanoników regularnych przy kościele w Żdżarach powstał jeszcze za życia prepozyta Mikołaja Leńka, co nadmieniono w późniejszych dokumentach fundacji⁵¹. Najpóźniej w 1597 roku prepozyt zaczął wykupywać od swoich krewnych – braci Stanisława

⁴⁷ Z małżeństwa Wojciecha Sienieńskiego z Anną Leńkową, która zmarła w 1620 r. przyszło na świat 5 dzieci: Paweł, Jan, Aleksandra, Katarzyna i Krystyna. Zob. Z. Anusik, *Sienieńscy herbu Dębno (lubelska gałąź roku) w XVI i XVII wieku*, passim.

⁴⁸ 4 XII 1600 r. był jeszcze w Uxkulu, skąd pisał list do hetmana Radziwiłła. Zob. P. Gawron, *Spory w dowództwie armii polsko-litewskiej w Inflantach w latach 1600-1602*, s. 199, docplayer.pl/239889302 (dostęp 22 V 2023).

⁴⁹ „Magnificus D[ominus] Mathias Leniek de Rokitnicza Castellanus Derpten[sis] Rigensis Novogroden[sis] v. Culno et Capitaneus nec non exercitum Regni in Livonia campiductor. Obiit in castris ad Smolenscum die 19 Aprilis Anno 1609 aetatis suae annorum 64”.

⁵⁰ W. Majewski, *Leniek Maciej z Rokitnicy h. Rawicz (ok. 1545-1609)*, s. 52-53. Z. Anusik, *Sienieńscy herbu Dębno (lubelska gałąź roku) w XVI i XVII wieku*, s. 97-151.

⁵¹ „Coram officio actisque presentibus Capitanealibus Castrensibus Ravensis personaliter comparens Magnificus Matthias Leniek de Rokitnicza Castellanus Derpatensis, Novogrodensis et Uxkulensis in Livonia Capitaneus [...] sanus mente et corpore existens sponte et publice et per expressum recognovit. Quia ipse ut laudabile desiderium Reverendi olim Nicolai Leniek Praepositi Mstoviensis, fratris sui germani, explet in laudem Dei Omnipotentis et salute animae suae fratrisque prefati, ut rectores Ecclesiae parochialis nunc et in posterum futuri in villa Żdżar iurispatronatus et collationis eorundem Leńków tanto studiosius onera sibi annexa, exequantur quo decentius, temporalibus bonis se noverint adiutos”. I na innym miejscu: „Quomodo Magnificus ac Generosus Dominus Matthias Lenniek de Rokitnicza Castellanus Derpatensis, Novogrodensis et Uxculensis in Livonia Capitaneus, haeres in Żdżar villa nuncupata in Palatinatu et districtu Ravensis Dioecesis nostrae Posnaniensis sita, zelo devotionis accensus, ac sibi, parentum, fratris et consanguineorum animae salutis providere et prospicere cupiens, tum ut laudabile desiderium Reverendi olim Nicolai Leniek, Praepositi Mstoviensis, fratris sui germani ab eodem inchoatum explet, ad laudem Dei Omnipotentis, omnisque Sanctorum, et salutem suae fratrisque praedicti et cognatorum animarum ex bonis sibi a Domino Deo collatis bona infranominata omnia in villa Żdżar ravensis, per praefatum olim Nicolau Leniek Praepositum acquisita Ecclesiae Parochiali in eadem villa Żdżar [...] resignavit, inscripsit et ad antiquam dotem adiunxit ac incorporavit, atque saecularis presbyteri et beneficii nomine abolito et extincto in

i Tomasza Leńków oraz Anny z Raduńskich Głowińskiej i Felicji z Długoszków Lipińskiej – dziedziczone przez nich części w Żdżarach, by stworzyć odpowiednie uposażenie dla planowanej fundacji⁵². Z realizacją projektu czekano jedynie na wakat na urządzenie proboszcza, którym od 1564 roku był ksiądz Maciej Zabłocki z Zabłocia⁵³. Proboszcz Zabłocki zmarł w 1600 roku, najpewniej latem. W drugiej połowie grudnia tego samego roku lub w styczniu następnego roku z Inflant do Żdżar przybył kasztelan Maciej Leniek. Kasztelan, który także dziedziczył w Żdżarach, musiał wiedzieć i przystał na fundację prepozytury kanonickiej już w momencie kiedy brat zaczął wykupywać grunty dziedziczne od krewnych, gdyż po jego przyjeździe z Inflant sprawy toczyły się bardzo szybko.

Pierwszym krokiem do realizacji projektu było spotkanie kasztelana z urzędującym prepozytem mstowskim Andrzejem Strzemboszem⁵⁴, w czasie którego podjęto szczegółowe ustalenia fundacyjne. Do spotkania doszło bez wątpienia w Żdżarach. Prepozyt Strzembosz był wcześniej profesem kongregacji krakowskiej kanoników regularnych, a w kongregacji krakowskiej przed przyjęciem nowej fundacji przeprowadzano komisyjnie lustrację miejsca, które fundator wyznaczył pod zespół budowli klasztornych, a także lustrację nieruchomości, które miały stanowić uposażenie konwentu. Na miejscu też spisywano protokół firmowany przez komisarzy i fundatora, który następnie przedkładano kapitule zgromadzenia. Jeśli kapituła w głosowaniu tajnym opowiedziała się za przyjęciem fundacji wówczas fundator spisywał notarialny akt fundacji, który w obecności świadków przekazywał prepozytowi prepozytury macierzystej fundowanego ośrodka, zaś prepozytura macierzysta wysyłała najmniej dwóch zakonników, których zadaniem było zorganizowanie na miejscu warunków właściwych dla funkcjonowania konwentu. Jednocześnie fundator zwracał się do władz kościelnych o kanoniczne zatwierdzenie fundacji. Weryfikacja warunków fundacji z wizją lokalną w Żdżarach miała bez wątpienia miejsce w maju a najpóźniej na początku czerwca 1601 roku. W każdym razie we wtorek 26 czerwca 1601 roku aktem darowizny sporządzonym w grodzie rawskim wobec starosty Stanisława Trzczińskiego oraz wicestarosty Jakuba Goślinowskiego kasztelan Maciej Leniek przekazał już cały majątek ziemski Leńków w Żdżarach prepozyturze mstowskiej, którą reprezentował prepozyt Andrzej Strzembosz⁵⁵. Ewentualne próby podważenia zapisu po jego śmierci przez spadkobierców naturalnych lub prawnych kasztelan obwarował wadium w wysokości dwóch tysięcy florenów węgierskich na rzecz klasztoru. Król Zygmunt III Waza potwierdził darowiznę i przyzwolił na fundację

Parochi Regularis Conventus Mstoviensis commutaria nobis instantius postulavit^o. Zob. BUW, *Privilegia et munimenta conventus Mstoviensis*, s. 70, 77-78.

⁵² Tamże.

⁵³ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, s. 529-530

⁵⁴ Ks. Andrzej Strzembosz, szlachcic h. Jastrzębiec, syn starosty radomskiego Jana, urodził się ok. 1575 r., od 1593 r. studiował na Wydziale Artium Uniwersytetu Krakowskiego, w 1596 r. wstąpił do klasztoru kanoników regularnych przy kościele Bożego Ciała w podkrakowskim Kazimierzu, święcenia kapłańskie otrzymał 21 III 1598 r. Po święceniach rezydował w klasztorze krakowskim. Prepozytem w Mstowie został 9 VIII 1599 r. po interwencji prymasa Stanisława Karnkowskiego. Od jesieni 1603 r. do później wiosny 1604 r. przebywał we Włoszech, podejmując studia w Padwie i w Rzymie. Do kraju wrócił z doktoratem z teologii. O prepozycie i jego rządach z uznaniem pisali w swoich pracach ks. Stanisław Zakrzewski (1623), ks. Prosper Kryliński (1642) oraz ks. Stefan Ranatowicz, kronikarz klasztoru krakowskiego. Prepozyt Strzembosz zmarł 8 X 1640 r. w Krakowie. Ciało przewieziono do Mstowa i złożono w krypcie przed ołtarzem Matki Bożej Różańcowej. Zob. K. Łatak, *Katalog rządców prepozytury mstowskiej*, s. 470-472.

⁵⁵ BUW, *Privilegia et munimenta conventus Mstoviensis*, s. 69-76.

klasztoru dokumentem wystawionym dopiero w środę 7 maja 1603 roku w Krakowie⁵⁶. Nie wiadomo co było przyczyną tej dość długiej zwłoki. Najpewniej związane to było z koniecznością powrotu kasztelana do Inflant, gdzie toczyła się wojna; w lutym 1602 roku kasztelan na pewno stał już w Rydze. Do Żdżar musiał powrócić późną wiosną 1603 roku. W poniedziałek 9 czerwca 1603 roku bowiem kolejnym aktem spisanim w grodzie rawskim wobec wicestarosty Jakuba Goślinowskiego oraz notariusza Samuela Kurnocha zrezygnował z prawa patronatu (*ius patronatus et collationis*) nad kościołem i parafią w Żdżarach na rzecz prepozytury mstowskiej⁵⁷. Tego samego dnia prepozyt mstowski Andrzej Strzembosz przejął oficjalnie darowiznę – majątek ziemski i kościół z plebanią⁵⁸. W lipcu fundator przedłożył suplikę biskupowi poznańskiemu Wawrzyńcowi Goślickiemu, w której wnosił o zatwierdzenie fundacji. W suplicie nadmienił, że fundacja jest znakiem jego osobistej gorliwości religijnej, pragnieniem pomnożenia kultu Bożego, nadzieją na osiągnięcie zbawienia duszy własnej, rodziców, brata i krewnych swoich, ale też „dopełnieniem chwalebego dzieła” zainicjowanego przez jego zmarłego brata Mikołaja Leńka, prepozyta mstowskiego⁵⁹. Dekretem wystawionym w poniedziałek 25 sierpnia 1603 roku w Krobi, biskup Goślicki zatwierdził fundację, przeniósł prawo patronatu nad kościołem na prepozyturę mstowską i jej prepozyta, a także podniósł ośrodek do statusu prepozytury filialnej prepozytury mstowskiej⁶⁰. Świadcami wystawianego dokumentu byli: Piotr Rusiecki, scholastyk, Adam Rybski, Jan Gliński, dziekan przemyski i poznański, Andrzej Rychlicki, doktor obojga praw oraz kanclerz kurii biskupiej, Franciszek Wiesicki, kanonicy warszawscy, Stanisław kapelan śremski, Stanisław Radzanowski, chorąży płocki, Gabriel Goślicki, Florian Leńkowski, Paweł Piasecki, Mikołaj Oborski, dworzanie biskupi, a także Jakub Antoni Mirecki, notariusz publiczny spisujący dokument⁶¹. Ufundowany konwent miał się codziennie modlić za fundatorów, każdego tygodnia w ciągu roku odprawić za rodzinę fundatorską dwie msze, jedną w środę, a drugą w piątek, a nadto troszczyć się o zbawienie wiernych w żdżareckiej parafii⁶².

Konwent ufundowanej prepozytury miało docelowo stanowić *ad minus* trzech kanoników. W sierpniu 1603 roku na plebanii w Żdżarach było ich jednak tylko dwóch: ks. Stanisław Konarski z Konar – prepozyt oraz ks. Wit z Przeczycy – wikariusz⁶³. Zakonnicy ci osiedli w Żdżarach po 26 czerwca 1601 roku a przed 7 czerwca 1603 roku. W każdym razie

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ „Actum in Castro Ravensi feria secunda post Octavas Festi Sacratissimi Corporis Christi proxima, Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Tertio. Comparens personaliter coram Officio Actisque praesentibus Capitanei Castrensis Ravensis Magnificus Mattias Leniek Castellanus Derpatensis, Rigensis et Novogrodensis in Livonia Capitaneus, ac in Rokitnicza et Żdżar haeres [...] sanus mentis et corpore existens, sponte, publice libereque recognovit quia omne et integrum ius suum patronatus, collationis, presentandisque parochi Ecclesiae parochialis in villa sua haereditaria sita [...] nil ibidem iuris praefati pro se suisque successoribus sive sint iuris naturalis sive quaesiti, reservando seu excipiendo Reverendo Religioso Andreae Strzembosz Praeposito Mstoviensi eiusque Conventui ac in posterum successori eius pro tempore existenti et existentibus dedit, donavit et resignavit praesentibusque dat, donat et resignat, confert, transfert, incorporat perpetusque et in aevum ac irrevocabiliter inscribit” Zob. tamże, s. 84-85.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Tamże, s. 77.

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ Tamże.

⁶² Tamże.

⁶³ W sierpniu 1603 r. wizytator biskupi odnotował: „Duo fratres Religiosi Ordinis D[ivi] Augustini Canonicorum Regularium ex Conventu Mstovien[sis] penes eandem Ecclesiam habitant quorum unus P[ate]r Stanislaus a Konary

w 1603 roku klasztor był już zorganizowany, chociaż jego siedzibę stanowiła jeszcze dawna plebania⁶⁴. Wysłanie tych właśnie zakonników do nowego ośrodka nie było przypadkowe. Po pierwsze obaj, jak zauważył wizytator biskupi, wyróżniali się wysoką kulturą osobistą (*uterque optimae vitae*), a po drugie w ostatnich latach rządów prepozyta Mikołaja Leńka (1597-1599) byli w klasztorze mstowskim jego najbliższymi współpracownikami. Ks. Wit zajmował urząd przeora konwentu, natomiast ks. Stanisław urząd ekonoma⁶⁵. Z racji pełnionego urzędu mieli więc pełną wiedzę o planowanej przez prepozyta fundacji, a nie jest wykluczone, że brali bezpośredni udział w jej przygotowaniach. Ich kultura osobista, zatem, znajomość z rodziną fundatorską Leńków, a także dotychczasowe doświadczenie na urzędach dawały gwarancję, że organizacja otwieranej filii będzie przebiegała bez problemów.

Zespół budowli klasztornych był drewniany. Stanowił go kościół na wzgórzu w centrum wsi oraz plebania u podnóża wzniesienia, od wschodu. Kościół był budowlą dopiero co wzniesioną z funduszy i pod nadzorem kasztela Leńka, oddany wprawdzie już do użytku liturgicznego, ale jeszcze nie konsekrowany⁶⁶, natomiast plebania była budynkiem dawnym, aczkolwiek dobrze utrzymanym⁶⁷. W latach 1605-1608, gdy kasztelan Leniek wycofał się definitywnie z Inflant i osiadł na stałe na Mazowszu, wzniesiono także właściwy i piętrowy, aczkolwiek drewniany budynek klasztorny. Wówczas konwent prepozytury mogło już tworzyć trzech zakonników, jak przewidywały ustalenia fundacyjne. Liczba ta osadzała się na słowach Chrystusa: „Gdzie dwóch albo trzech gromadzi się w Moje imię, tam jestem pośród nich” (Mt 18, 20), ale też na zasadzie prawa rzymskiego, którą przejął Kościół: „Tres faciunt collegium”. Konwent z zasady tworzyli wyłącznie księża⁶⁸, chociaż zdarzało się również,

parochus alter vero P[ate]r Vittus a Przeczicza vicarius approbatus. Uterque optimae vitae”. Zob. APP, sygn. AV 1, k. 116v-117v.

⁶⁴ Poświadcza to katalog bogatej jak na czas i przestrzeń oraz urządzonej biblioteki, opisanej w protokole powizytacyjnym. Wizytator wymienił w niej blisko 30 woluminów: „Libri. Biblia sacra, Meditationes S[ancti] Augustini, Sermones Pomery, Sermones Dorni, Sermones Vincentii, Sermones Domicales Bugae, Sermones eiusdem de Sanctis, Sermones Gabrielis Biel, Sermones Paidi, Sermones Nephret, Sermones Phesanei, Postilla Wujecii, Liber Decretorum Bonifacii, Constitutiones Clericales Joannis, Liber Sententiarum Petri Lombardi, Tractatus de virtutibus Antonii de Vercellis, Computationes Stanislai Ossii, Statuta Provinciae Gnesnensis, Elucidarium Ecclesiasticum, Interpretationes in Epistolas Pauli Haymonis Episcopi, Enarrationes in Evangelia Joannis Anspegy, Missalia Romana quatuor, Agenda Povodovii, Altera Agenda, Breviarium Romanum, Graduale cum Antihonario noviter correctum”. Zob. APP, *Visitatio Archidiaconatus Varsaviensis et Ecclesiae Collegiatae Posnaniensis 1598-1603*, sygn. AV 1, k. 117.

⁶⁵ Z urzędami tymi wystąpili jeszcze w dokumencie wystawionym przez kapitułę prepozytury mstowskiej 4 X 1599 r.

⁶⁶ „Ecclesia ibidem parochialis lignea in tituli Sanctae Annae et Sancti Nicolai noviter aedificata sed nondum dedicata [...]. Ecclesia tam exterius quam interius admodum optime exornata. Altaria omnia imagines habens [...]. Omnia nova et apte fabricata”. Zob. APP, *Visitatio Archidiaconatus Varsaviensis et Ecclesiae Collegiatae Posnaniensis 1598-1603*, sygn. AV 1, k. 116-117v.

⁶⁷ „Circa habitationem Sacerdotum et scholae nihil est quod aliquam ruinam minentur”. Zob. tamże, k. 17.

⁶⁸ O konwencie żdzareckim złożonym z trzech księży zachowane materiały źródłowe wzmiankują pod rokiem: 1620, 1663, 1697, 1721, 1749, 1758.

że tworzyło go dwóch księży oraz kleryk oczekujący na święcenia kapłańskie⁶⁹ albo brat konwers zajmujący się sprawami gospodarczymi⁷⁰.

3. Uposażenie fundacji

Uposażenie ufundowanej prepozytury stanowiło dotychczasowe uposażenie parafii, na które składały się półtora łana ziemi uprawnej, łąki, staw, czynsz roczny w wysokości 20 grzywien z dóbr w Rokitnicy i w Żdżarach zapisany przez Mikołaja i Macieja Leńków, dziesięciny, meszne, kołęda i ofiary za posługi religijne, a nadto części dziedziczne Mikołaja i Macieja Leńków, części wykupione przez prepozyta Mikołaja od swoich braci Stanisława i Tomasza Leńków oraz części wykupione przez tegoż prepozyta od Anny z Raduńskich Głowińskiej oraz Felicji z Długoszów Lipińskiej⁷¹. Stanowiło to w sumie nieco ponad pięć łanów ziemi z łąkami, pastwiskiem, stawem rybnym i zagajnikami⁷². Wraz z gruntami Leńkowie przekazali kanonikom również kilku zagrodników, którzy odtąd mieli pracować dla prepozytury⁷³. Uposażenie konwentu określone dokumentem fundacji dopełniała wypłacana ze skarbca prepozytury macierzystej roczna pensja – 100 florenów prepozytowi, 60 florenów każdemu z wikariuszy⁷⁴. Na zrębie dawnego folwarku parafialnego kanonicy zorganizowali nowy folwark, którym zarządzał świecki wódzar⁷⁵. W związku z aktywnością gospodarczą klasztor dawał stałe zatrudnienie co najmniej 15 osobom – 5 przy klasztorze i 10 na folwarku.

Zachowane akta kapituł generalnych prepozytury mstowskiej z XVIII wieku sygnalizują, że realne przychody klasztoru żdżareckiego rzadko odpowiadały szacowanym, a w związku z tym z trudem wystarczały na utrzymanie zespołu budynków, konwentu, służby kościelno-klasztornej, instytucji parafialnych, do których należała szkoła oraz szpital, a także regulację kontrybucji na rzecz diecezji i państwa⁷⁶. W XVIII wieku prepozyt mstowski, jako przełożony wyższy konwentu żdżareckiego, musiał niejednokrotnie wspierać finansowo

⁶⁹ Do Żdżar kierowano kleryków, którzy w seminariach warszawskich kończyli wymagany cykl studiów filozoficzno-teologicznych, ale nie osiągnęli jeszcze wieku wymaganego przez prawo kanoniczne do święceń kapłańskich. Ich pobyt w Żdżarach nie trwał jednak dłużej niż rok. Zlecano im wówczas obowiązki kaznodziei oraz nauczyciela w przykościelnej szkole, czego przykładem był między innymi Augustyn Tomasz Morzęski (1695) oraz Grzegorz Kacper Mielecki (1730). Zob. ABC, *Acta Capituli Conventus Mstoviensis*, s. 44.

⁷⁰ W domu zakonnym w Żdżarach rezydowali również bracia konwersi, ale źródłowo nie zawsze są uchwytni, gdyż nie mając prawa do uczestnictwa w kapitułach, nie byli uwzględniani w protokołach ich posiedzeń. Z innych dokumentów wiadomo jednak, że w domu żdżareckim przebywali czasowo konwersi: Melaniusz Kossakowski (1719) oraz Adam Stanisław Górski (1761).

⁷¹ ABC, *Acta Capituli Conventus Mstoviensis*, s. 44, s. 70-73, 79-81.

⁷² „Bona ista Magnificus D[omi]nus Mathias Leniek Castellanus Derpaten[sis], Rigen[sis] et Novogroden[sis] in Livonia Capitaneus, haeres in Żdżar, tamquam unicus patronus et collator per novam erectionem auxit, omne vero ius patronatus sive collationis Conventui sive Domino Praeposito Mstoviensi perpetuis temporibus idem D[omi]nus Castellanus donavit eoque modo Plebanatus isto Żdżarensis ad dictum Monasterium Mstovien[sem] est incorporatus, saecularis presbiteri et beneficii nomine abolito et extincto in parochi regularis dicti Conventus permutatio est facta accedente ad id per benigno consensu Ill[ustri]ss[im]i ac R[everendissim]i D[omi]ni Laurentii Goślicki tamquam loci Ordinarii feliciter moderni. Cuius quidem Privilegium confirmationis salvum et illesum una cum Erectione in Ecclesia servatur”. Zob. APP, *Visitatio Archidiaconatus Varsaviensis et Ecclesiae Collegiatae Posnaniensis 1598-1603*, sygn. AV 1, k. 116-117v.

⁷³ BUW, *Privilegia et munimenta Conventus Mstoviensis*, s. 70-73.

⁷⁴ ABC, *Acta Capituli Conventus Mstoviensis*, passim

⁷⁵ Nazwiska kilku wódzarzy w XVIII w. dotowano w zachowanych księgach metrykalnych parafii. Zob. ADŁw, *Liber Metricarum Parochiae Żdżarensis*, sygn. 9, 10.

⁷⁶ ABC, *Acta Capituli Conventus Mstoviensis*, s. 130.

ośrodek, zwłaszcza w zakresie narzucanych kontrybucji i finansowania podejmowanych prac restauracyjno-budowlanych⁷⁷. Nie wydaje się, by w XVII wieku było inaczej. Konstytucje zakonne, a nadto zarządzenia powizytacyjne prepozytury mstowskiej z 1628, 1636, 1680 oraz 1697 roku wymagały, aby prepozyt żdżarecki przedkładał na piśmie każdego roku w czasie kapituły generalnej zgromadzenia sprawozdanie finansowe ośrodka (*regesta perceptarum et expensarum*). W zachowanych materiałach źródłowych dotyczących prepozytury mstowskiej nie udało się natrafić na takie sprawozdanie filii żdżareckiej, chociaż akta kapituł z XVIII wieku potwierdzają ich składanie⁷⁸. Przy okazji ich analizy nadmieniano o niedoborach w Żdżarach, których przyczyny tłumaczono słabą jakością ziemi, nędzą czasów (*calamitas temporum*), wojną, rabunkowymi przejściami wojsk, klęskami żywiołowymi, nieurodzajem, ubóstwem parafian, a kilka razy także nieudolną gospodarką prepozytów⁷⁹. Skromne dochody i niesprzyjające okoliczności, jak odnotowano dwukrotnie, były powodem, dla którego konwentu domu żdżareckiego nie mogło na stałe tworzyć więcej niż dwóch kanoników.

Podsumowanie

Prepozytura kanoników regularnych w Żdżarach była fundacją braci Mikołaja i Macieja Leńków, szlachciców herbu Rawicz, dziedziców na Żdżarach i Rokitnicy. Mikołaj był początkowo duchownym diecezjalnym, kanonikiem katedralnym gnieźnieńskim, a dopiero od 1589 roku kanonikiem regularnym oraz prepozytem prepozytury w Mstowie, natomiast Maciej był kasztelanem dorpackim oraz starostą nowogrodzkim i ryskim w Inflantach. Rozpoczęty w ostatnich latach XVI wieku proces fundacji przez prepozyta Mikołaja Leńka, sfinalizował w latach 1601-1603 kasztelan Maciej Leniek. Konfirmację biskupią fundacja uzyskała 25 sierpnia 1603 roku. Miała status prepozytury, aczkolwiek była filią prepozytury w Mstowie pod Częstochową. Jej konwent tworzyło z reguły trzech kanoników. Prepozytura nie doczekała się dotąd opracowania swoich dziejów, chociaż w przestrzeni, w której działała do 1813 roku, odegrała znaczącą rolę religijną, społeczną i kulturową. Artykuł, który został zaproponowany do publikacji, skupia się zasadniczo na początkach prepozytury – jej fundatorach oraz procesie fundacji – niemniej także w tej postaci będzie użyteczny historykom zajmujących się dziejami Mazowsza, a także dziejami Kościoła na Mazowszu.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Archidiecezji Poznańskiej (APP)

Visitatio Archidiaconatus Varsaviensis et Ecclesiae Collegiatae Posnaniensis 1598-1603, sygn. AV 1.

Archiwum Diecezji Łowickiej (ADŁw)

Liber Metricarum Parochiae Żdżarensis 1742-1796, sygn. 9.

⁷⁷ W 1719 r. prepozyt żdżarecki Paweł Łoykowicz otrzymał na remont kościoła subsidium w wysokości 300 florenów polskich; w 1739 r. kolejne subsidium w wysokości 350 florenów polskich; w 1743 r. subsidium w wysokości 350 florenów polskich; w latach 1754-1756 subsidium w wysokości 450 florenów węgierskich; w latach 1760-1762 subsidium w wysokości 2500 florenów polskich na budowę nowego kościoła. Zob. ABC, *Acta Capituli Conventus Mstoviensis*, s. 149-152,

⁷⁸ Tamże, s. 196. *Regesta perceptarum et expensarum* prepozyci ośrodków filialnych przesyłali wcześniej do Mstowa albo przywozili je z sobą.

⁷⁹ Tamże, s. 8, 10, 41, 85.

- Archiwum Klasztoru Bożego Ciała w Krakowie (ABC)
Acta Capituli Conventus Mstoviensis Canoniorum Regularium Lateranensium ab Anno 1705, rkps b. sygn. [dawna sygnatura: AJG 2751].
- Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKMKr)
Visitationes, sygn. AVCap 15.
- Acta Episcopalia*, t. 32.
- Archiwum Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie (AJG)
 Rkps sygn. 1346.
- Archiwum Parafii w Żdżarach (APŻ)
Kronika parafii Żdżary przez ks. Wojciecha Bryndzę, proboszcza miejscowego, napisana ze wstępem historycznym. R.P 1924-1949, rkps b. sygn.
- Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (BUW)
Privilegia et Munimenta Conventus Mstoviensis. Kopiaiurisz dokumentów klasztoru kanoników regularnych w Mstowie z lat 1220-1827, sygn. 27.

Źródła drukowane

- Acta et Constitutiones Synodi Provinciali Gnesnensis Anno M.D.LXXXIX*, Pragae 1590.
- Elenchus Universi Cleri Archidiaconatus Varsaviensis* 1813.
- Summariusz Metryki Koronnej. Księga wpisów podkanclerzego Wojciecha Baranowskiego z lat 1587-1588*, t. III, wyd. W. Krawczuk, Kraków 2004.
- Summariusz Metryki Koronnej. Księga wpisów podkanclerzego Wojciech Baranowskiego z okresu marzec 1588-grudzień 1590*, t. IV, red. W. Krawczuk, Warszawa 2010.

Literatura

- Anusik Z., *Sienieńscy herbu Dębno (lubelska gałąź roku) w XVI i XVII wieku*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 20/2021, s. 97-151.
- Bachulski A., *Założenie klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku*, w: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu prof. M. Handelsmana*, Warszawa 1929, s. 51-76.
- Boniecki A., *Herbarz Polski*, t. XVII, Warszawa 1911.
- Chat I., *Kopiarz klasztoru mstowskiego przechowywany w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 383-392.
- Chat I., *Konwent klasztoru kanoników regularnych laterańskich w Mstowie w latach 1705-1819. Studium prosopograficzne*, Opole 2018 [mps rozprawy doktorskiej w ABC].
- Dobosz J., *Piastowie wobec premonstratensów i innych form kanonikatu regularnego w XII wieku*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis”, 40/2007, s. 6-18.
- Gawron P., *Spory w dowództwie armii polsko-litewskiej w Infantach w latach 1600-1602*, docplayer.pl/23989302 (dostęp 22 5.2023).
- Graczyk W., *Kontakty klasztoru Kanoników regularnych Laterańskich z opactwem w Czerwińsku nad Wisłą*, w: *Klasztor Bożego Ciała Kanoników Regularnych Laterańskich w Krakowie w okresie przedtrydenckim. Ludzie – Wydarzenia – Budowle – Kultura*, red. K. Łatak, Łomianki 2012, s. 401-406.
- Gruchalski E., *Żdżary. Historia i wspomnienia*, Zduńska Wola 1998.
- Kamiński J.A., *Materiały do monografii i historii rodzin Kamińskich i Kamińskich*, t. 1, Lwów 1854.
- Korytkowski J., *Pralaci i kanonicy Katedry Metropolitalnej Gnieźnieńskiej*, t. 2, Gniezno 1883.
- Kotecki R., *Aleksander z Malonne – persona mixta. Wojowniczy biskup na krańcach chrześcijańskiego świata i jego kronikarski portret*, „Studia Źródłoznawcze”, 55/2017, s. 51-78.
- Kozłowska-Budkowa Z., *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej. Zeszyt: Do końca wieku XII*, Kraków 1937.

- Łatak K., *Placówki filialne prepozytury mstowskiej*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 212-218.
- Łatak K., *Sanktuarium Matki Bożej Mstowskiej*, Mstów 2000
- Łatak K., *Katalog rządców prepozytury mstowskiej*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 451-485.
- Łobaza M., *Książka i księżnica w klasztorze Kanoników Regularnych Laterańskich w Mstowie w czasach staropolskich*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 311-323.
- Lukaszewicz J., *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkół parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. 3, Poznań 1863.
- Majewski W., *Leniek Maciej z Rokitnicy h. Rawicz (ok. 1545-1609)*, w: *Polski Słownik Bibliograficzny*, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków 1972, s. 52-53.
- Morawski M., *Synod Piotrkowski w roku 1589*, Włocławek 1937.
- Nabiałek K., *Początki parafii i najstarszy kościół w mieście Olsztynie (Olsztynek)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 119/2022, s. 313-345.
- Nowacki J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, Poznań 1964.
- Paprocki B., *Gniazdo cnoty*, Kraków 1578, s. 56.
- Raźny J., *Nieistniejący kościół św. Stanisława w Mstowie w świetle staropolskich wizytacji biskupich*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 289-300.
- Rybus H., *Regesty wybranych zapisek działalności arcybiskupów gnieźnieńskich*, „Archiwa Biblioteki Muzea Kościelne”, 3/1961, s. 111-404.
- Stawski M., *Opactwo kanoników regularnych w Czerwińsku*, Warszawa 2007.
- Stefanowski M., *Na marginesie Katalogu Archidiecezji Warszawskiej z roku 1935*, „Studia Teologica Varsaviensia”, 30/1992, s. 155-224.
- Święcicki T., *Historyczne pamiątki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski*, t. 2, Warszawa 1859.
- Zawisła M., *Kanonicy regularni laterańscy klasztoru mstowskiego w księgach egzaminów do święceń w diecezji krakowskiej z lat 1573-1614*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 325-336.
- Zbudniewek J., *Archiwalia do dziejów klasztoru mstowskiego przechowywane w Archiwum Klasztoru Paulinów na Jasnej Górze*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni dziejów*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 371-382.
- Żabka T., *Rozwój sieci parafialnej na obszarze obecnej diecezji łowickiej do II połowy XVI wieku*, „Roczniki Łowickie”, 1/2003, s. 41-104.
- Żojdź K., *Stronnictwo Zygmunta III Wazy w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1603-1621*, Warszawa 2018 [mps rozprawy doktorskiej].